

KATEDRAKÖZELBEN

Kultúra és oktatás – társas nyelvjátszmában

1. Napjainkban a nyelv belső rendszerének, struktúrájának vizsgálata mellett világszerte fellendült azoknak a tényezőknek a kutatása is, amelyek a nyelv használatát, az eleven kommunikációt kívülről befolyásolják. Az érdeklődés oka nyilvánvaló, hiszen „a kommunikáció uralmi mechanizmus” (Kelemen János) — lehet élni és visszaélni vele.

A kommunikációelmélet, vagyis a lehetséges emberi párbeszédetek teoretikus vizsgálata lassanként nálunk is polgárjogot nyert, ma már tudományos közhelynek számít lélektani és társadalmi szempontokat is érvényesíteni a beszédkutatásban (például Tatiana Slama-Cazacu, Sanda Golopenția-Eretescu, Cs. Gyimesi Éva tanulmányai). E — korunkban immár oly fontossá lett — nyelvvizsgálati elvek előzményeként tarthatjuk tudománytörténetileg figyelemre méltónak Karácsony Sándor verbális kommunikációra vonatkozó elméletét. Ennek alapjait a szerző a *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* (1938) című könyvének bevezető tanulmányában fejti ki.

Karácsony felfogásának kifejtése és értékelése ezért vált tudományos szükségletté napjainkban, ezt igazolja a Karácsony-művek kritikai értékelését és hasznosítását célzó tanulmányok növekvő száma.

A társaslélektani szempontot Wundt és Hermann Paul nyomán a magyar nyelvtudományban először Gombocz Zoltán vetette föl 1922-ben. A beszédben érvényesülő társas viszony szemléletében azonban a befogadó tevékenységét nem mindig vették figyelembe. Laziczius Gyula 1942-ben a nyelvi jel funkciójáról még ezt mondja: „Az emberi nyelv jelei három irányban működnek; a kifejezési és felhívási funkciókon kívül az ábrázolást is ellátják.” (*Általános nyelvészet*. Budapest, 1942. 2.) Laziczius a három felsorolt funkciót helyzetek segítségével mutatja be, de a kifejezési situációban nincs is jelen a másik ember, a felhívási és ábrázolási situációban is csak fakó statisztaként szerepel. (Vö. Fabricius-Kovács Ferenc: *Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1967. 3.)

Márpedig a társaslélektani szempont értelmében igen fontossá válik a beszédhelyzetben szereplő eddig elhanyagolt partner: a *hallgató* vagy a modern nyelvtudomány terminológiájával élve, a *receptor* is. Ma már kétségtelen, hogy a kölcsönös közlésviszony tételezése magyarázhatja meg igazán az adott helyzetben használt beszédformákat. A hallgató ugyanis a maga lelki-társadalmi-kulturális viszonyaival nemcsak megszabja a beszélő nyelvhasználatát, hanem a nyelvi „etikett” szabályainak alkalmazásától függ az is, hogy a mondatformák explicitebb vagy implicitebb változatait részesíti-e előnyben. A marxista alapokon álló nyelvelmélet szempontjából a nyelvhasználat társas, közösségi jellege elsőrendű ontológiai tény, amelyet — ezért — a szaktudományos módszertan szintjén is igen fontos elvileg leszögezni.

Karácsony Sándor ezt a társaslélektani szemléletet következetesen alkalmazta nyelvtanában. A közlés egyoldalú szemléletéhez képest a kommunikációban a *kölcsönviszonyra* tette a hangsúlyt, hiszen a nyelvet mint az értelmes közlés eszközeit *működés közben* kívánta megragadni: őt tehát a nyelv nem kész, megmerevedett formáiban érdekelte. Így válhatott a nyelvészetben Roman Jakobsonnal együtt a funkcionális szempont alkalmazásának előfutárává.

Természetesen számolnunk kell azzal, hogy Karácsony kommunikációelméleti kiindulópontja (a hallgató figyelembevétele!) kora tudományosságának szintjén szükségszerűen társaslélektani formát öltött. Gondolati teljesítménye mégis jelentős előrelépés a nyelvhasználat közösségi jellegéből következő törvényszerűségek elméleti feltárásában.

2. Karácsony a nyelvet olyan jelrendszernek tekinti, amely elsődlegesen értelmi viszonyulások eszköze. (Az értelmi viszonyulások eszközei: nyelv, társadalom,

jog, vallás, művészet. Ezek mind besorolhatók a mai általános szemiotika „globális jelrendszerek“ kategóriájába, azzal a megjegyzéssel, hogy a nyelv mint természetes jelrendszer egyben egyetemes értelmező és e kategorizálás alapja is.) A nyelv társaslélektani szempontból mindig legalább két ember viszonyában s a beszéd formájában működik. A közös jelrendszer megléte tehát egyik előfeltétele csupán, nem pedig biztosítéka a két ember közötti nyelvi kapcsolat létrejöttének. Az első személy, ha meg akarja értetni magát a másoddikkal, szükségképpen olyan jeleket kell hogy kiválasszon, amelyeket a hallgató megért. Ha tehát például kisgyermekkel beszélünk, akkor a legnyilvánvalóbb, hogy az ő nyelvi kompetenciájának megfelelő jeleket választjuk és használjuk. Ennek a jelenségnek a leírására dolgozta ki František Miko a „hozzámértés“ fogalmát. A két beszédpartner közötti nyelvi érintkezés létrejöttének tehát második előfeltétele a hallgató szempontjainak figyelembevétele.

Karácsony rámutat arra, hogy a nyelvi kölcsönviszonyban az első és a második személy közös szellemi munkával azon fáradozik, hogy megértés révén eljusson a jelentéshez. Így a nyelvi kapcsolat létrejöttének harmadik előfeltétele a hallgatónál bekövetkező megértés. Ha a jelentés kérdését a konkrét beszédbeli kommunikáció folyamatában vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a jelentés nem késztermék, amely egy nyelvközösségen belül statikusan adott, hanem mindig legalább két ember értelmi egymásravezetkezésének közös terméke. (Ez a szempont a mai — többnyire formális — jelentésdefiníciókban fel sem merül. Vö. Voigt Vilmos: *Bevezetés a szemiotikába*. Budapest, 1977. 27.)

Hogyha a beszédpartnereknek valamilyen okból (az egyik vagy másik fél hibájából) nem sikerül kölcsönösen megérteniük egymást, voltaképpen nem jön létre nyelvi kapcsolat, tehát jelentés sincs, ami a szóban forgó kommunikációs helyzetet illeti. Előfordulhat az is, hogy a jelentés nem teljes; ilyenkor félreértés következik be. Ez a lehetőség is bizonyítja, hogy a második személynek hatékonyan hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a közös jelentés megszülessék. A második személy tehát korántsem passzív függeléke az elsőnek, hanem egyenjogú, aktív „munkatársa“.

A beszédbeli kommunikáció konkrét folyamatában az első személynek mindig meg kell győződnie arról, hogy a hallgató valóban megérti-e az általa adott jeleket: az első személynek valamilyen formában értesülnie kell a második személynél létrejött megértésről. Amint az utóbbi évek gesztuszszemiotikai, kinezikai, proxemikai kutatásai bebizonyították, a beszédet kísérő nem-beszédjelenségeknek is igen jelentős szerepük van a kommunikációban. (Vö. Paul Ekman—Wallace Friesen: *Unmasking the Face*. Prentice-Hall, 1975.)

Az eddigiekben megkíséreltük bemutatni, milyen formális elméleti keretekben elemezte Karácsony a beszédhelyzetet. A partnerek közös, kölcsönös tevékenységének hangsúlyozása nemcsak a szűkebb értelemben vett nyelvészet, hanem a pedagógia szempontjából is úttörő jelentőségű volt.

Am Karácsony nem áll meg a leírás formális szintjénél, hanem a beszédhelyzetben közvetített kulturális tartalmakat is kiemelt fontosságúaknak tartja. Erre vonatkozó, néhol kétségtelenül mechanicista felfogásának bemutatása egyben betekintést nyújt a Karácsony-féle, tégan értelmezett nyelvfilozófiába és kultúrametafizikába is.

3. „A nyelv jelrendszer — vallja Karácsony Sándor. — Azt jelzi, hogy az egyik ember a másik emberrel kulturális csereviszonyban él. Ez a beszéd pillanatáig latens erő, helyzeti energia, a beszéd pillanatában azonban már élet, a nyelv élete. A nyelv élete abban áll, hogy a társaslélekben levő kultúrára, a képzeletbeli képre erők hatnak, az erőhatást ellenerők támadják. Valamely erő győzelme biztosítja a beszéd továbbmozdulását.“ (XVIII. lap)

Az első erő magának a kultúrának (a képzeletbeli tagolatlan képnek) a *tar-talma*. Ez a kultúra a „világból“ (ami van, amihez tér kell) és az „életből“ (ami történik, amihez idő kell) tevődik össze. A beszéd folyamán a „világ“ mindig alanyformát ölt, az „élet“ pedig mindig állítmányformát. Ha a „világ“ győz: rajz, alany, kifejezés a forma; ha az „élet“ győz: mese, állítmány, mondat. Például „Elhull a virág...“ A virág a „világ“-nak egy jelensége, térben helyezkedik el. Ha azt a *kifejezést* mondom róla: elhulló virág — aki hallja, a virágot képzeletben el, nem azt, hogy elhull. Az, hogy elhull, az „élet“-nek egy jelensége, időben folyik le. Ha azt a *mondatformát* használjuk: „Elhull a virág...“ — aki hallja, nem a virágot képzeletben el elsősorban, hanem az elhullást.

A társaslélekben levő kultúrára „ható második erő magának a beszédnek a természetéből árad“. Két ellentétes tendencia jelentkezik: az egyik szét akarja bontani az egyetlen képet két alkotórészre, a másik viszonyítani akarja a két

részt egymáshoz és az egészhez. Mihelyt a kép szétbomlik, azonnal viszonyul, mihelyt viszonyult, újra szétbomlik, vagy legalábbis megpróbál szétbomlani, vagy viszonyulni. Tehát mihelyt egy mondat lebomlik az egyetlen képről, az azonnal viszonyul az eddigiekhez, de már úgy, hogy megint tovább bomolhassék.

A harmadik erő a *beszélő*, aki mindenáron szét akarja bontani az egyetlen képet, mert meg akarja értetni magát a beszédpartnerrel. Az első személy mindig alárendelne, mert ismeri a dolgokat; a második személy kedvéért kénytelen mellérendelni, mert mondanivalója neki új, mesélni kell róla. A mese azonban rajzzá válik, mert a hallgató csak azt érti meg.

A negyedik erő a második személy, a hallgató, aki a mese révén jut el az egyetlen kép absztrakciójához — ahhoz tehát, hogy valóban megértse azt, amit a beszélő közölni kívánt.

Miért idéztük ilyen részletezve e spekulatívnek tűnő eszme-futtatást? Azért, mert ha egy mai modern grammatika fogalomrendszerében gondolkodunk — például a generatív grammatikában —, akkor a Karácsony-féle spekuláció meglepően világszerűvé válik: a „társaslélekben” levő kultúra (tagolatlan kép) fogalmát a generatív grammatika *mélystruktúrájának* feleltetjük meg. Azonban — s épp itt bizonyosodik be a spekulatív modell elégtelensége — Karácsony nem számol azzal, hogy a beszéd pillanatában a mélystruktúrában (társaslélekben) tárolt kultúra nem minden eleme nyer nyelvi megformálást, hanem a mélystruktúrában vannak olyan összetevői, amelyek csupán közlésirányító funkciót töltenek be. Ez az úgynevezett tudati tartalék. Karácsony nem tárja fel a nyelvi megformálást irányító szelekciós és transzformációs szabályoknak megfelelő *mechanizmusok* természetét sem.

4. Mindezek egyben a Karácsony-féle mondatlan alapjai is. Pedagógiai céltatú nyelvtanának mondatközpontúsága a maga korában újszerű volt. Ma már, fenntartásokkal, többen elfogadják. (*A mai magyar nyelv kézikönyve*. Bukarest, 1971. 275.)

Mondatmeghatározása: „A mondat szimbóluma annak, hogy a beszélő lelkében egy tagolatlan teljes képzet egymással logikai viszonyban álló részeire bomlott, és eszköz arra, hogy a hallgató lelkében ugyanez a folyamat menjen végbe.” Ez a felfogás Deme László többsíkúdsóással (lesüllyedés) kapcsolatos koncepciójával rokonítható. (Vö. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorlati vizsgálata*. Budapest, 1971. 25.) Deme szerint: „Funkcionális szempontból az összetett mondat az egyszerűből nem összetevődéssel, hanem osztódással, tagolódással alakult ki.” A többsíkúdsóság lényege a következő: kezdetben a tagolt mondat egyszerű logikai ítélet volt, vagy legalábbis az ítélet szerkezetének valamiféle adaptációja (bipoláris mondatok): „A többsíkúdsóság úgy szerkeztetik be, hogy az eredetileg azonos síkú (mert mondat szintű) tagok valamelyike lesüllyed.” Előbbi bipoláris mondatunkban („Elhull a virág”) a többsíkúdsóság folyamata az „elhull” állítmány mondat szint alá süllyedésével következett meg. Az eredmény: („elhull virág”) már nem bipoláris — alanyt és állítmányt —, hanem ezenkívül jelzöt is tartalmazó kifejezés.

A két koncepció feltett megfelelésében a leglényegesebb az, hogy a mondatok nem összetevődéssel, hanem osztódással, „leválással” keletkeznek. Az a tény, hogy Karácsony mondatmeghatározásában is szerepelteti a második személyt, bizonyíték a társaslélektani szempont alkalmazásának tudománylogikai következetességére. Ez teszi rendszerét módszertanilag is konzisztenssé.

5. A *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* című könyv szerzője hangsúlyozza, hogy műve nem tekinthető sem nyelvészeti, sem módszertani vezérkönyvnek. Pedagógusnak vallja magát, véleménye szerint tudományos munkásságának közvetlenül pedagógiai célokat kell szolgálnia. (Vö. Lendvai L. Ferenc: *Protestantizmus és „magyarság” Karácsony Sándor pedagógiájában*. Világosság, 1976. 8—9.)

A nyelvoktatás területén pedagógiájának egyik fő elve: különbségtétel a nyelvi nevelés és nyelvtanítás között. Nyelvtanításról akkor beszélünk, amikor a nevelő tanítványával szabályok segítségével anyanyelvének törvényszerűségeit tudatosítja és gyakoroltatja, vagy pedig idegen nyelvek titkaiba vezeti be. A tanár például megteheti, hogy a magyar nyelven belül megtanítja a jelen, múlt és jövő időt, és legfőképpen arra ügyel, hogy a tanító megkülönböztesse, mikor kell a múlt idő -t jelét röviden, mikor hosszan írni. Ha idegen nyelvet is tanít, például latint, felsorolhatja azokat a lehetőségeket, amikor a latin például imperfectumot használ (ez a jelenség a század elején nagyon gyakori volt a nyelvtanítási gyakorlatban).

Karácsony szerint egyik esetben sem történt nyelvi nevelés, a tanulóknak csupán az ige körül képződött tudása gyarapodott. Pedig nem az ige, hanem a nyelv a fontos: „A nevelő gondolkodás egyetlen kérése az, hogy úgy beszéljünk a nyelvtudomány tényéről, hogy közben mindig arról beszéljünk, ami a nyelv. Az az alap, amelyre mindig vonatkoztatunk mindent, az a darabja legyen a valóságos

életnek, hogy én és te beszélünk. De ez a tudatosulás se legyen önmagáért való, hanem csak arra jó, hogy lássuk azt a másik tényt is: én és te beszélünk, és ezért innen és így van a kultúra.“ (XXIII.)

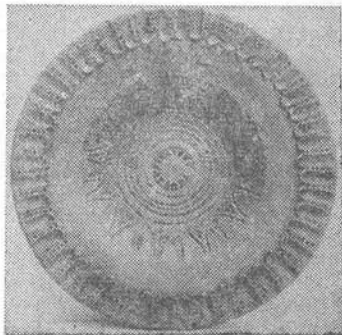
Nem arra kell tehát felhívni a gyerekek figyelmét elsősorban, hogy toldalékok, esetleg viszonzyszavak segítségével kifejezhetjük az ige idejét, hanem azt kell hangsúlyoznunk, hogy bármiről beszélünk, nem tudunk szituációtól függetlenül, metafizikusan beszélni róla, hanem csak ahhoz viszonyítva, hogy én, a beszélő, veled beszélek. A gyerekekkel már korán meg lehet értetni, hogy a nyelvtanórán beszélt nyelv megegyezik a más szituációban használt nyelvvvel. Mert másképp mit is kezdenének az imént említett igeidőkkel az élő nyelvi közegben? „Semmit sem tudunk elképzelni a kifejezés pillanatától függetlenül — írja Karácsony. — [...] Ez [észrevétel] a legösszetettebb beszédtevényekre, tehát a szimbólumokra, a költői műre vonatkoztatva éppoly érvényes, mintha egyetlen mondatra vonatkoztatnók. [...] Az az egyén, akit kezdettől fogva a legáltalánosabb definíciótól a legkisebb részletnek az *egészre* utaló erejéig [kiemelés tőlem — A. K.] mindig az egységes nyelv irányít és beszéltet, jobb nyelvi nevelést kapott, mint az, akinek nyelvszemléletében a sok részlet legfeljebb mechanisztikus összetettségi képességéig állhat össze, ha ugyan valaha is összeáll.“ (XXIX.)

E felfogás értelmében jogosan vehető fel a kérdés, vajon ma az iskolai nyelvtanítás nem a nyelvi nevelés ellenére, a pedagógiai szempont elhanyagolásával folyik-e? Az effajta nyelvtanítás nagyrészt kimerül a szófajokra való vadászatásban, a logikai mondatelemzésben és a nyelvhelyességi kuriózumok bemagoltatásában. A 7—12 éves gyermeket olyan nyelvi tényekkel terhelik, amelyek számára merő elvontságok csupán, így a tananyagot mechanikus módon sajátítja el.

Karácsony célja viszont a nyelvi nevelés központba állítása. Magyarázatai eleget tesznek a pragmatikus szempontnak: mindig konkrét beszédhelyetből indul ki, s ezeket úgy fogja fel és pergeti le, mint egy képzeletbeli film kockáit. Merőben más megközelítése ez a nyelvi tényeknek, mint a hagyományos iskolai nyelvtanoktatásból ismert gyakorlat, ahol „a logikai szabályalkotás és az ennek alapján végzett mondatelemzés tulajdonképpen semmit sem tud megmutatni a nyelv igazi működéséből és nem tudja felkelteni az érdeklődést a nyelv rejtettebb és igen izgalmas összefüggései iránt.“ (Hadvovics László: *A funkcionális magyar mondat-tan alapjai*. Budapest, 1969. 7—8.) A nyelvi nevelés célja pedig társaslélektani alapokra építve, a nyelvhasználatból kiindulva megmutatni a nyelv belső összefüggéseit, ugyanakkor a nyelv és a kultúra lényegi összefüggéseit szem előtt tartva magasabb rendű szintézisbe hozni a nyelvi és kulturális nevelést. Mindezt pedig a nyelvi fogékonyság kialakítása, az anyanyelv alkotó használata, a kultúra kreatív elsajátítása érdekében.

A jelen írásban érintett kérdések alapján összefoglaló értékelésre nyilván nem vállalkozhatunk. Meg kell állapítanunk azonban, hogy a szaktudományos fogalomrendszer tudatos „feloldása“ és a következetes „több szempontúság“ (amit mi úgy próbáltunk érzékeltetni, hogy Karácsony egy-egy gondolatának kommunikációelméleti, szemiotikai, generatív grammatikai kategóriákat feleltettünk meg) legfeljebb megnehezítheti, de nem befolyásolhatja az életmű kritikai értékelésének és hasznosításának folyamatát. Mivel Karácsony Sándor nemcsak nyelvész, nemcsak pedagógus, hanem gondolkodó is volt — újabb kritikai befogadásának is átfogó jellegűnek kell lennie, s az életmű egészére kell irányulnia.

Andrási Katalin

Sántha Imre kerámiaja